

Інститутка (скорочено)

Марко Вовчок

(Повість)

I

Героїня оповідання, Устина, розповідає, що зроду вона вдалася веселою. Навіть якщо били, то бува заплаче, а потім роздумається — і знов сміється.

Коли сироті виповнилося десять років, її віддали у двір до пані. Стара пані була тихенька, ледве ходила, а коли говорила, то було важко зрозуміти, що вона каже; вночі ж лежала та все охала. Жили при ній спокійно, тільки стара нікуди не пускала з двору, хіба вже на свято до церкви.

Аж ось прийшов лист, в якому онука пані, що навчалася в Києві в інституті, писала, щоб приїжджали забирати її додому.

"Мати Божа! Увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємось! Панночка буде!"

Стара пані немов одужала, стала ходити, виглядати у кожне віконце. Дівчат посишала за село виглядати панночку. Яке це було щастя — відчувати себе на волі і спокійно дихати!

II

"Дождали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лиця була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.." Стара пані не могла на неї надивитися, усе цілувала та милувала.

Посадила їсти та, пропонуючи онучці різні напої та наїдки, розпитувала, як їй жилося в Києві.

А панночка одказала: "Добре вам, бабуню, було тут жити на волі, а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!"

Онучка розповіла, як нудно було їй вчитися, а з усіх предметів вона уподобала тільки те, що вважала за потрібне: танці, музику і французьку мову.

Стара пані зауважила, що вчили погано, а гроші брали хороші. Панночка заспівала своїм срібним голосочком, а потім попросила зовсім розчулену бабусю купити їй модних гарних убрань. Стара пообіцяла виконати її прохання:

— Ти в мене будеш царівна над панночками!

III

Стара пані підвела панночку до дівчат, щоб вона вибрала собі одну з них до послуг. Та вибрала Устину. Дівчата зажурились, побоюючись за подругу, бо панночка була дуже непривітна.

Устина заспокоїла їх, кажучи, що від долі не втечеш, а втім, як воно буде, ще невідомо. Сама ж дівчина задумалась.

IV

І Увечері Устину покликали розбирати панночку. Зайшовши до неї, вона побачила,

що панночка стоїть перед дзеркалом і все з себе зриває. Вона сердито запитала дівчину, де та бігала, і поки Устина її розбирала, весь час нетерпляче покрикувала на неї.

Потім кинулась на ліжку, наказала роззувати, а дізнавшись, що її нова служниця не вміє завивати волосся, скрикнула: "Яка ж вона дурна!" — і відіслала геть.

Прийшла Устина від панночки, а дівчата стали запитувати, яка ж вона. Устина сказала їм про себе, що дурна, бо не вміє "кіс ізвивати".

V

Другого дня панночка проснулась рано—ранесенько, прибралась, обійшла все подвір'я, садок і стала питати свою бабусю, коли вже вони поїдуть у гості або коли гостей до себе запросять.

Стала стара пані готуватися до гостей. Дістала зі скринь оксамити та шовки, стали країти та приміряти на панночку. А вона така радісна та весела, і все бігає до дзеркала та любиться.

Бувало, сидять вони разом зі старою та говорять про те, як панночку віддадуть за князя чи за графа. Панночка зітхала, що їй досі в них нікого не було, а стара пані сказала їй, щоб зачекала, бо невдовзі "наїде такого, що їй не потовплються".

VI

Нарешті гості з'явилися. Одні з двору, а другі у двір. Челядь пані клопоталась з ранку до вечора, вслуговуючи цим панам. А пани весело гуляли: реготалися, танцювали, їли, пили.

Паничі все біля панночки увивались. Всіх паничів вона добре приймала, для кожного знаходила ласкаве слово. І так їздили вони кожного дня. Чи вона їм вже так сподобалась, чи просто не було більше чим розважатись.

VII

Потроху панночка усе переводила на свій лад — життя і господарство.

Бабусі своїй наказала нічого не робити, не плести, бо ще подумують, ніби вона прислужниця.

Убрала її в чепчик з рябенькими стрічками і посадовила в крісло серед кімнати. Приїдуть гості — стара пані мусить їх вітати.

"Стара вже світом нудить, а панночка втішається:

— Як славно, бабусечко, як славно, як у нас велично та пишно!"

VIII

Дівчат всіх посадила гаптувати і сама стала їх вчити. І все перевіряла, чи вони шийють. З кожним днем панночка ставала сердитішою.

Устина чимало від неї натерпілась: усе панночці не до вподоби; вона бідну служницю і щипає, і штирхає, і шпильками коле, і водою зливає.

Одного дня чекали полкових (офіцерів) з міста. Підмели двір, у будинку прибрали. Устині треба було зачісувати панночку, і вона ніяк не могла їй догодити. Біла її панночка, лаяла, обіцяла на шматки розірвати, а потім схопила за шию і трохи не задушила. Дівчина знепритомніла і впала біля яблуні. Коли прийшла до тями, побачила

навколо себе білих, як крейда, дівчат. Панночка одкинулась на стільчику й плаче, а стара пані щосили лає Устину: як вона насмілилась розгнівати панночку.

Дівчата занесли Устину в хату і стали оплакувати свою гірку долю.

IX

Цілу весну напували Устину теплим молоком, поки вона одужала. Всіх погнали на панщину. У хаті було прохолодно й тихо.

Увечері приходили з панщини втомлені люди, інколи хто-небудь співав сумної пісні.

Дівчата, зайшовши до Устини, розповідали, що діялось надворі: то одну зі служниць били, то іншу, і кожна чекала своєї черги.

Казали, що панночка запитувала й про Устину: "Чому не йде до свого діла? Що вона ніжитья, мов пані з Басані?"

X

Одного ранку Устину покликали до панночки. Ледве дійшла вона до будинку. А на порозі її зустріла панночка.

— Чого се ти ніжишся? Чому не йдеш служити? Ледащо ти! Постривай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула...

І вона стала кричати так, що страшно було на неї дивитись.

Тільки щось було їй не так, відразу бігла до старої пані і говорила, що її не слухають, не шанують, та ще й плачуть. Після цього й стара стала всіх лаяти та карати.

XI

Трохи спокійніше ставало тільки тоді, коли приїжджали паничі. Панночка виходила до них така привітна й мила, що не пізнати. Вони за нею упали, а вона між ними мов перепеличка звивалась.

Спочатку стара пані тішилась своїми гостями, потім їй це набридло, бо почали вони між собою сваритися. Аж під осінь паничі зникли, бо прийшла "панноччина доля".

XII

Почав щодня вчашати до панночки полковий лікар. Він був тихий, привітний, навіть і на панича не схожий. Раніше панночка вже чула про нього: приїжджі панночки казали, що цей красень дуже гордий і на жодну з них не хоче й дивитися.

Панночка вмовила стару пані запросити лікаря до них через полкових, які часто бували в маєтку. Полкові обіцяли привезти лікаря.

XIII

Чекаючи гостей, панночка гарно вбралась. А стара все бурчала, що не потрібна їм така "голь", та панночка наче цих слів не чула. Приїхали полкові без лікаря, сказали, він дякував за ласку, але не мав часу прибути, бо в нього було багато хворих.

Того ж тижня захворіла панночка, охає, стогне. Стара злякалась, послала по лікаря. Панночка прибралась якнайкраще і стала чекати лікаря в ліжку.

Приїхав, подивився, розпитав. Сказав, що завтра знову навідається. А коли стара пані запитала панночку: "Що, як лікар? Показався як?", то та відповіла: "Гордий,— каже,— такий, як пан вельможний... І що він собі думає!"

Лікував—лікував її лікар та й закохався, покохала його і панночка. Паничі почули

про це і зникли.

А панночка стала просити бабусю:

"Як ви мені, бабусю, на перешкоді станете — умру!.. І не гомоніть! Не одмовляйте! Змилюйтеся!"

Стара тільки охала.

XIV

Панське подвір'я спустіло. Панночка нікого не лає, не б'є, сидить та думає. Тільки сонечко підійметься, лікар вже й під'їжджає до двору. Цілий день просиджував біля неї.

От уже сватає він панночку. Стара стала журитися.

— Я ж сподівалася тебе за князя дати, за багача, за вельможного!

Але панночка відповідала, що якби він був багатий, то вона б вже давно за нього вийшла. Нікого кращого для неї не було й не буде.

Стала панночка сумувати, і коли це помітив молодий, сказала тому, що боїться людського глумління з їхньої вбогості, якщо вони поберуться.

Та й заплакала. Він намагався її заспокоїти, а потім обоє почали журитись.

XV

Любила вона його, мабуть, та якось не по-людськи. Вихвалялась перед іншими панночками своєю владою над закоханим в неї лікарем, комизилась, трохи не знущалась з нього. А він терпів усі її примхи, догоджав їй, перепрошував, благав, ледь не плавав.

Стара пані тим часом напирала, що в онуччиного нареченого є хутір не дуже далеко за містом, який дістався йому у спадок від бездітної тітки. Панночка дуже зраділа цій звістці.

"Стріла його веселенька, привітала любо, а він радіє. Не знає, що то вітають не його,— хуторець вітають!"

XVI

На Різдво відбулися заручини. Багато гостей наїхало. Панночка була дуже весела, а він ходив і очей з неї не зводив. Гуляли до самого ранку.

Як тільки наречений і гості пішли з двору, панночка стала плакати і нарікати на свою "сирітську долю".

Стара почала заспокоювати онуку, пообіцявши віддати їй все своє майно. Панночка відразу заспокоїлась і кинулась цілувати бабусю та дякувати їй.

Коли приїхав наречений, вона радісно повідомила його, що бабуся дає їм Дубці. Він спокійно вислухав цю новину і сказав тільки, що коли вона радіє, то й він рад.

XVII

Повеселіла панночка, стала готувати свій посаг, сама до всього бралась. Навезли з міста шевців, кравців, панночка усе купує та складає. Не було покою і слугам: "...кому, каже, весілля, а курці — смерть!"

На весілля панів наїхало, що гуло у будинку, як у вулику. Цікаві панночки розглядали посаг і дивувалися з усього. Ледве вже їх всіх збулися.

XVIII

За такими клопотами Устині не вдалося попрощатись як слід зі своїми подругами. Тільки встигла обійняти старих і малих.

Молодий приїхав на четверику вороних коней. Візником був плечистий вусатий чоловік.

Пани сіли у візок, а Устину посадили ззаду. Візок рушив, надворі був сильний мороз, верби стояли в інії. Дівчата вибігали на вулицю, прощаючись з Устиною. Коні бігли швидко, зникло село, і розкинулась перед дівчиною "безлюдная дороженька".

XIX

Незабаром приїхали до міста. Пан звелів зупинити коней коло заїзного двору і повів молоду у кімнати. Про Устину забули. Аж ось хтось до неї гукнув: "Гей, хорошая, вродливая!" Дівчина здригнулась, а потім пізнала візника. Він був чорнявий, а зуби мав білі—білі, як сметана. Назар (так звали візника) запросив Устину разом пообідати, та вона побоялась піти без дозволу пані.

XX

Довго довелося сидіти Устині, поки вийшли пани. Пан глянув на Устину і сказав, щоб пішла обідати. Але пані не хотіла чекати. Пан доказував, що дівчина змерзла і голодна, а пані одказала: "...вони до цього звичені". Пан розгубився та, трохи посперечавшись з дружиною, змушений був сісти біля неї у візок. Довго вони розмовляли між собою, а ще довше потім мовчали.

XXI

У сутінки доїхали до хутора. У хатах де-не—де світилось. Під'їхали до будинку. На рундуці стояли люди із світлом і хлібом святим. Вони поклонилися і вітали молодих.

Але пані не подобалась така зустріч. Вона вихопила у когось із рук свічку і прожогом кинулась у двері. Люди відскочили від тих дверей, нічого панові й не одмовили.

Пан засмучений пішов у дім.

Кімнати були невеликі, але гарні й чисті. Пані почала плакати та дорікати чоловікові, що в нього люди запанібрата зі своїм паном, всміхалися до неї, трохи не кинулись її обнімати. Вона ридала, а чоловік її заспокоював.

— Гляди ж,— каже пані,— як ти не будеш по—моєму робити ,то я вмру!

— Буду, серденько, буду!

XXII

Устина пройшла по всіх кімнатах, роздивлялась, але нікого не побачила. Дівчина вийшла на рундук, стала дивитись на зорі, коли хтось до неї привітався: "Здорова була, дівчинонько!" Устина оглянулась і побачила високого парубка, який стояв і всміхався. Потім спитав, чому вона тут стоїть, мабуть, не знає, куди йти. Устина відповіла, що якби не знала, то в нього спитала, швидко попрощалась і пішла до будинку. У відповідь вона почула:

— Бувай здорова, серденько!

XXIII

Пани ходили по покоях, а молода у кожний куток заглядала і все намагалась по-

своєму влаштувати. Чоловік їй не суперечив. Потім пан гукнув бабу, яка була в нього прислугою, але та чомусь забарилась. От пані і стала йому дорікати: мовляв, які вони в нього порозпушувані. Потім покликала Устину, але дівчина відразу з'явилася, бо була у сусідній кімнаті.

XXIV

Тут до кімнати тихенько увійшла старенька бабуса, аж до землі згорблена; на її зморщеному обличчі ясніли тільки чорні очі. Вона вклонилась пані і спитала пана, чого йому треба.

Пані аж з місця зірвалась, побачивши таку сміливість. Бабуса спокійно відповіла панові, який спитав, де вона була,— пояснила, що допомагала готувати вечерю. Пан, побоюючись гніву дружини, все ж не наважився наляти стару служницю і тільки запитав, чи готова вечеря. Бабуса одказала, що готова. Але пані відмовилась вечеряти і вибігла з кімнати, грюкнувши дверима. Пан сказав, що й він не буде вечеряти, і суворо наказав старій, щоб йому не доводилось її шукати. Втім вона так спокійно одмовила "Добре, паночку!", що він відразу вгамувався.

Бабуса вклонилась і пішла собі.

XXV

Пан ходив по кімнаті, а за стіною плакала пані. "Чого вона плаче?" — сумно промовив він до себе. Потім пішов до неї, цілував, вмовляв чималу годину, поки перестала. Вечеряти вона все ж таки відмовилась, бо їй не сподобались слуги пана. На її думку, вони поводитись із ним, немов родичі.

XXVI

Сиділа Устина в дівочій і думала про те, як тепер дівчатам добре живеться без її панії. А самій було дуже сумно, бо опинилась у чужій стороні.

Аж ось хтось постукав у вікно. Вона попричиняла всі двері, щоб пани не почули, і спитала:

— А хто се тут?

— Я, дівчино—горличко.

Устина сказала, що, мабуть, віконце переплутали, але парубок відповів, що він не помилився. Відхилилась Устина від вікна, бо боялась, що пани їх почують, а парубок знову: "Дівчино! Дівчино!"

Тут хтось підійшов і спитав, чому це Прокіп стоїть попідвіконню і не йде вечеряти.

XXVII

Хтось зайшов у сіни, це була бабуса. Вона ласкаво запросила Устину вечеряти. Дівчина подякувала і сказала, що піде питає пані, чи звелить вона їти.

Пани сиділи укупці і говорили між собою веселенько. Коли Устина увійшла, пані сказала:

— Чого сунешся?

Дівчина попросила дозволу піти повечеряти. Пані відказала:

— Іди собі — вечеряй!

XXVIII

Пішла Устина через двір із бабусею. Увійшли в хату, а за столом побачила Назара чорнявого і жінку його. У печі палав вогонь. На полицях сто-

яли миски — зелені, червоні, жовті, наче каміння дороге. Усе таке було чисте, прибране, веселе.

Запросили до столу. Дівчина сіла, озирнулась і побачила, що з кутка на неї задивився той парубок.

Дуже славна була молодиця Назарова. Звали її Катрею, була вона білявенька, мала голубі очі, а сама кругленька і свіжа, як яблучко. Вона встигала і коло столу, і коло печі, і дитину колихати. Катря поставила на стіл галушки.

Назар моргнув на Устину.

— Не гріх тому добре повечеряти, хто не обідав!

XXIX

Чомусь Катря була сумна. А Назар сидів та пустував, поблискуючи своїми білими зубами.

Бабуся почала допитуватись у дівчини, чи давно служить при молодій панії, а молодичка сказала, що пані дуже гарна. Стали розказувати про те, який їхній пан хороший, нікого ніколи не скривдив. Люди хотіли, щоб і пані була такою. Сподівались на Бога.

Молодичка запитала:

— Дівчино! Лиха наша пані молода?

— Недобра!

— Господи милосердний! — крикнула. — Чуло моє серце, чуло!.. Дитино моя! — кинулась до колиски, схилилась над дитиною: — Чи того ж я сподівалась, йдучи вільна за панського! Вона вже й оком своїм нас пожерла!

Катря гірко заплакала. Чоловік її заспокоював:

— Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

Парубок сидів за столом і нічого не говорив, тільки поглядав на Устину.

XXX

Повечерявши, побігла Устина в будинок і почула:

— На добраніч, дівчино!

— На добраніч вам! — одказала та й ускочила в сіни.

Зайшла до кімнати, а серденько так і б'ється. Стала думати, чому це до неї отой парубок чіпляється. А який же він хороший! Невідомо, чого душа її бажала: щоб парубок під вікном з'явився, чи щоб не приходив.

XXXI

Минули тиждень, місяць, півроку. Ніби в хуторі тихо, спокійно. Але якби хто поглянув, то побачив, що люди прокидались і лягали плачучи. Всі тяжко працювали, всім молода пані знайшла "роботу тяжку", "лихо пекуче". Навіть каліки та малі діти в неї не гуляли. І все це супроводжувалося таким доріканням та гордуванням, що будь—яка справа здавалась каторгою.

Пані була наче стоока, скрізь все бачила. А коли погляне на кого, то здається, що

серце рукою здавило.

Пани—сусіди усе її вихваляли, яка вона гарна господиня, яка розумна.

Люди спочатку надіялись на пана, а потім побачили, що надія ця марна.

"Сказано: добрий пан, не б'є, не лає, та нічим і не дбає. Як почне пані обмирати, та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицілує, і наче і сам людей лає:— А щоб вас! а бодай вас!., от уморять мені друга!"

Назар назвав пана квачем і зареготав на всю хату. Катря ж дитину візьме на руки і плаче—плаче.

Прокіп теж дуже журився. Усе про щось думав із Устиною вже не жартував. Але одного разу взяв дівчину за руку, пригорнув і поцілував.

XXXII

Усі змарніли, зів'яли, тільки бабуса не змінилася. Як на неї не кричала пані, вона ходила спокійна, навіть велична.

Людям жилося сумно, не чути було сміху, голосу людського. У двір ніхто не приходив, хіба що за ділом.

Якось Устина бігла з вечері, аж тут перед нею з'явився Прокіп і почав допитуватись, чи любить вона його. Потім обійняв дівчину, приголубив, поцілував, і все лихो забулось. Зайшла до будинку, а пані каже: "Чого се так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!"

XXXIII

З того часу Устина і Прокіп стали щовечора зустрічатись, бо вдень можна було тільки поглянути одне на одного і розійтись.

— На лихो ви покохались! — каже, було, Катря. А бабуса говорила:

— Коли вже покохала, нехай кохає: то їй судьба така судилася.

XXXIV

Пані ставала дедалі лютіша та зліша. Як тільки Устина трохи спізниться чи забариться, одразу починає її лаяти. Спочатку дівчина через це тяжко тужила, а потім все їй стало байдуже. Мовчки поплаче, витре слюзи і знов весела. Нікому не скаржилася, знаючи, що ніхто не допоможе. Прокіп ходив, "наче ніч темна".

Раптом занедужала дитина у Катрі, а молодиці треба було ї їсти зварити, і на городі упоратись. Бабуса їй в усьому допомагала, дитину до неї виносила, щоб Катрі було легше. Жінка все хотіла догодити тій пані. Якось заснула вона біля колиски, прокинулася — до дитини, а дитина вже мертва. Дуже побивалася Катря за дитиною. Назар намагався заспокоїти її, та і сам став невеселий. Після цього Катря зовсім занедужала. "Не то щоб робити, вже й по світу ходить нездужає".

Пані почала дорікати, що вона нічого не робить, і загрожувати їй, а жінка одказала: "Тепер я вже не боюсь вас! Хоч мене живцем із'їжте тепер!"

XXXV

Пані погнала Катрю на панщину. Пан нишком дав їй карбованця, та Катря його не взяла, і гроші впали на землю. Ніхто до них не доторкнувся, поки пані побачила і взяла, дорікаючи панові, що це, певно, він "гроші сіє". Пан нічого не одказав, тільки

почервонів.

Катря не схотіла на світі жити. Щось із нею зробилось після наруги. Бігала по гаях, по болотах, шукаючи своєї дитини, а потім і втопилась.

Пан зажурився, а пані його переконала, що Катря була навіжена. Після цього обидва заспокоїлись.

XXXVI

Пани з міста привезли москаля за куховара. А він був якийсь чудний. Зварить панам їсти, сам пообідає, ляже на лаві та свистить, а потім заспіває тоненьким голоском. Іноді питає, чи бито, а тоді додасть: "На те служба!"

Назар теж змінився. Жартував, але вже не так.

Пані кухаря дуже хвалила, бо він перед нею стояв, вистромившись як стріла. Кланявся їй низенько і йшов собі на лавку. Устині говорив, щоб не горювала: на те вона й служба.

Одного разу Прокіп не витерпів і сказав:

— Воли в ярмі, та йті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась! Не така в мене вдача! — Я так: або вирятуйся, або пропади!

— А в мене така знов удача: утечи! — зареготав Назар.— Мандрівочка — рідна тіточка.

Москаль скрикнув, що коли спіймають, лихо буде. Назар з ним не погодився: можуть і не спіймати.

XXXVII

Померла стара пані. Їй дуже не хотілося вмирати, вона все святе письмо читала та молитви, свічки ставила. Одного разу дівчинка не догледіла, і погасла свічка, так її за це висікли:

— Ти, грішнице, і моєму спасінню шкодиш!

XXXVIII

Молода пані дуже сумувала і плакала за старою. Вона стала доказувати чоловікові, що її тепер обдеруть як липку, а надії на нього у неї немає. "Ти мені не придбаєш, хіба рознесеш і те, що маємо... Хазяйнуй, доглядай усього, а найперва річ — не псуй мені людей". Пан сказав, що все зробить, як їй забажається. Пані хотіла, щоб коли народиться дитина, кумом у них був тільки полковник. Пан згодився. Та її докори і нарікання довели його до того, що він заплакав. Пані стала цілувати, втішати чоловіка. Сказала, що любить його і досі, але ж треба не тільки сидіти вкупці, а й хазяйнувати.

Уранці пан поїхав до полковника, щоб просити його бути у них кумом.

XXXIX

Народився у панії син. На хрестини наїхало багато гостей. Приїхав і кум— полковник. "Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лівою шаблю придержує та плечима все напинається вгору".

Устина вийшла до Прокопа, аж ось іде веселий пан. Прокіп підійшов до нього і каже:

— Пане, оддайте за мене дівчину!

— Добре, бери, Прокопе. Я не бороню. Повінчайтесь, та й живіть собі любенько.

— А пані? — каже Прокіп.

Пан наказав, щоб взяли за руки і йшли за ним. Зайшли до кімнати, де було повно гостей. Пані глянула на Прокопа з Устиною і відвернулась.

Прокіп став кланятися, просити її. Пан сказав, що вже дав згоду на одруження, і просив її також не боронити:

— Дав нам Господь щастя,— нехай і вони щасливі будуть!

Пані все мовчала і кусала губи. Допомогло тільки втручання полковника та інших гостей, які всі визнали, що пара дуже хороша і треба їх одружити. Пані змушена була згодитись.

Прокіп з Устиною вийшли за поріг і кинулися похапцем вінчатися, поки пані їх не розлучила. Дуже вона потім гнівалась на пана і сварилась на Устину. Та ту це не засмучувало, бо в неї був Прокіп.

XL

Устина залишилась при панії. А вона все їй дорікала, глузливо запитуючи, чи покращало у заміжжі. Коли сходилися удвох із чоловіком, забувалось усе лихо. Але Прокіп ставав дедалі хмурнішим. Устина доводила йому, що разом їм буде легше біду пережити. Він погоджувався з нею і усміхався, а вона відчувала себе щасливою, якщо вдавалось розговорити і розважити коханого.

XLI

Так жили до осені.

Одного дня трусили в садку яблука. Прокіп був на яблуні, а Устина з бабусею збирали в коші. Бабуся притомилась і сіла відпочити. Аж ось побачили дітвору, яка стояла під тином. Бабуся дала по яблуку кожному хлопчикові. Зненацька з'явилась пані і гримнула на бабусю:

— Ти, мужичко, моє добро крадеш!.. Злодійка!

— Я — злодійка?! — вимовила стара... Зблідла, як хустка, і очі їй засяли, і слюзи покотились.

Бабуся виправдовувалась тим, що пан ніколи не боронив пригощати дітей і сам обділяв яблуками, адже "Бог для всіх родить". І хіба пані мало того, що вони назбирали?

Від цих слів пані ще більше розлютилась. Вона вчепилась старій у плече, штовхала її, а потім щосили вдарила по обличчю.

Бабуся захиталась. Устина кинулась до неї, а пані вчепилась їй у коси. Прокіп гримнув на пані: "Годі, пані, годі!" — і схопив її за руки. Вона почала несамовито кричати, позбігалися люди, прибіг і сам пан. Слухаючи крики і скарги дружини, пан теж ошаленів і кинувся до Прокопа. Але той понуро озвався:

— Не підходьте, пане, не підходьте! Пані заверещала:

— У москалі його, у москалі!.. Тепер і притому городі; зараз і вези його! Пан наказав зв'язати Прокопу руки.

Той не пручався, сам руки простяг, навіть всміхнувся. А Назар гукнув до Устини:
— Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде!.. От чи буде краще,— не знаю...

XLII

Прокопа повели в хату, куди прийшла і Устина. Він сказав дружині, що вона тепер буде вільна, а на волі ніяке лихо не страшне. Під'їхав візок, повели Прокопа. Устина сіла до нього на візок, в чім була, і їх повезли до міста. Бабуся благословила обох. Добре, що пані не побачила, а то б не пустила. Приїхали в місто, зупинились біля високого будинку. Повели Прокопа до прийому. Назар сидів поруч і заспокоював Устину. Розважав її, а самого, видно, вже ніхто не міг розважити.

Нарешті вивели Прокопа. "Серце в Устини замерло, а він був веселий, як на Великдень..."

XLIII

Залишилась Устина з чоловіком у місті. Доручили навчати Прокопа військовій науці одному москалеві. Підійшли вони до нього, вклонились і дали трохи грошей. Пішла за місто погуляти, а чоловік все запитував Устину, чи добре вона почувається, чи відчуває, що вже вільна душа.

Знайшли хату, що наймалась. А щоб було чим за неї платити, вирішила Устина піти поденно працювати, бо не було в них грошей, та й всі її речі залишилися у панів. Домовилися з хазяйкою поденно сплачувати їй за хату і перебрались до неї.

XLIV

Хазяйка була старенька, але привітна і дуже говірка удовиця. Все розповідала, ідо сама залишилась, як билинка в полі. Коли молоді сиділи любенько удвох, то вона плакала і над ними. Боялась тільки дядька—москаля, який було зайде та гримне на неї.

Рано—вранці йшла Устина на поденщину. Поверталася пізно. В руці тримала гроші і тому весела поспішала додому.

На дорозі зустрічав її чоловік, любо брав за руку і лагідно запитував, чи дуже втомилась.

XLV

Якось сиділи вони з чоловіком увечері. Коли хтось у двері постукав. Це був Назар, який втік від панів. Зайшов, привітався. Москаль став крутитись і поглядати на двері, але Назар, помітивши це, сказав, щоб він не цурався і не пробував його піймати, бо це однаково, як ловити вітра в полі.

На запитання Устини, що там у них на хуторі, Назар відповів:

— На вибір дають, на людську волю: хоч утопись, хоч так загинь. Сказав, що бабуся живе тихенько, кланялась їм.

Хазяйка запросила до вечері, і Назар поставив на столі пляшку горілки. Вечеряли, розмовляли, а дядько все пив та й пив, поки на стіл схилився. Згодом подивився на молоде подружжя і сказав:

— Ой ви, молодята, молодята! Недовго житимете вкупці!.. Та годі, не журіться!.. Пожили, порозкошували — і буде з вас. Бува й таке, що з сповиточку ласки—добра не знаєш — вік вікуєш під палкою... Отак живи! Без роду, без плем'я, без привіту, без

совіту — на всіх розкошах!

Москаль пив горілку, сміявся, а в самого сльози котились. Потім упав на лавку і заснув.

Назар став прощатися і дав Прокопові п'ять карбованців, сказав, що це братерські, а не панські гроші — ними не зажуришся.

Назар пішов від них, кажучи: "Тепер я вільний хоч на півроку, з собаками не піймають".

Тільки його й бачили.

XLVI

Життя було нелегке, але любе. Устина і Прокіп легко зітхнули, робили, що хотіли, нікого не боялись. Устина раділа з того, що заробляла гроші на себе.

Настала весна. Пройшла чутка: москалі виходять у похід. Прокіп заспокоював дружину, доводив їй, що вони розлучаються не навіки — він повернеться, і обоє будуть вільні. Пішли молодята в хутір прощатись. Панів вдома не було, зустріла їх одна бабуса. Устина обіймала її, як матір рідну, плачучи через те, що стара залишається в цьому пеклі.

Поблагословила вона їх обох, мов дітей рідних. Попрощалися і пішли, довго ще обертаючись. Бабуса стояла на порозі, а навкруги було тихо, сонячно й ясно.

XLVII

Провела Устина чоловіка аж до Києва. У Києві залишилась служити, а Прокіп із військом пішов кудись на Литву.

Чоловік наказував Устині не плакати.

Пройшло сім років, а молодиця дожидається коханого. Люди казали їй, що у селі всі люди живі. Про Назара нічого не чути. Устина служить і заробляє. Часом засумує, та як згадає, що вільна, так на душі полегшає.

Свого чоловіка Устина не забуває ні на хвилину і все його згадає, як він її із пекла визволив.

"Він чоловік мій і добродій мій. Поздоров його Мати Божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюсь — байдуже мені, що й є ті пани у світі!"